

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кафедра астрономії та космічної інформатики

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Проректор з науково-
педагогічної роботи

“ _____ ” _____ 2021 р.

Робоча програма навчальної дисципліни

Проблеми сучасної астрофізики: космічна матерія

(назва навчальної дисципліни)

рівень вищої освіти _____ магістерський _____
галузь знань _____ 04. Природничі науки _____
(шифр і назва)
спеціальність _____ 104. Фізика та астрономія _____
(шифр і назва)
освітня програма _____ астрономія та космічна інформатика _____
(шифр і назва)
спеціалізація _____ астрономія та космічна інформатика _____
(шифр і назва)
вид дисципліни _____ обов'язкова _____
(обов'язкова / за вибором)
факультет _____ фізичний _____

2021_ / 2022_ навчальний рік

Програму рекомендовано до затвердження Вченою радою факультету (інституту, центру)

“ 31 ” серпня 20211 року, протокол № 7

РОЗРОБНИКИ ПРОГРАМИ: (вказати авторів, їхні наукові ступені, вчені звання та посади)
Шевченко В. А., доктор фіз.-мат наук, старший науковий співробітник, професор кафедри астрономії та космічної інформатики
Голубов О. А., канд. фіз.-мат наук, ст. наук. співробітник, доцент кафедри астрономії та космічної інформатики

Протокол від “ 5 ” липня 2021 року № 12

Завідувач кафедри астрономії та космічної інформатики

_____ Шкуратов Ю. Г.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Програму погоджено методичною комісією

фізичного факультету

_____ назва факультету, для здобувачів вищої освіти якого викладається навчальна дисципліна

Протокол від “ 31 ” серпня 2021 року № 1

Голова методичної комісії фізичного факультету

_____ Макаровський М. О.
(підпис) (прізвище та ініціали)

ВСТУП

Програма навчальної дисципліни “**Проблеми сучасної астрофізики: космічна матерія**” складена відповідно до освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми підготовки

_____ магістра _____
(назва рівня вищої освіти, освітньо-кваліфікаційного рівня)

спеціальності (напрямку) _____ 104 фізика та астрономія _____

освітня програма _____ астрономія та космічна інформатика _____

спеціалізації _____ астрономія та космічна інформатика _____

1. Опис навчальної дисципліни

1.1. Мета викладання навчальної дисципліни

Метою викладання навчальної дисципліни є ознайомлення студентів з сучасними даними про космічну матерію, з результатами дослідження її фізичної природи та стану на різних етапах їх еволюції, проблемами, що існують при її вивченні.

1.2. Основні завдання вивчення дисципліни

- а) Знання методів досліджень в сучасній астрофізиці.
- б) Використання методів і результатів визначення фізичного стану астрономічних об'єктів різної природи.
- в) Розуміння процесів, завдяки яким еволюціонують астрономічні об'єкти та космічна речовина.
- г) Знання сучасних спостережних даних про астрономічні об'єкти.

1.3. Кількість кредитів: 10

1.4. Загальна кількість годин: 300

1.5. Характеристика навчальної дисципліни	
Нормативна / за вибором	
Денна форма навчання	Заочна (дистанційна) форма навчання
Рік підготовки	
1-й	-й
Семестр	
1-2-й	-й
Лекції	
112 год.	год.
Практичні, семінарські заняття	
год.	год.
Лабораторні заняття	
год.	год.
Самостійна робота	
172 год.	год.
Індивідуальні завдання	
16	

1.6. Заплановані результати навчання

Знати: а) методи визначення фізичних характеристик космічних тіл;

б) суть основних положень, в основі яких створюються сучасні уявлення про космічну матерію, з якої складаються астрономічні об'єкти, її класифікацію, форми існування, процеси, що відбуваються в космічних тілах, в залежності від їх елементного складу та віку;

в) сучасні теоретичні та спостережні дані про форми космічної речовини.

Вміти: а) читати й аналізувати наукову літературу з проблем сучасної астрофізики, використовувати одержану інформацію для розв'язання задач і проблем, що розглядаються в астрономії в цілому;

б) визначати фізичні характеристики космічної матерії, виконувати модельні розрахунки чи оцінки процесів, що в них відбуваються.

в) написати реферат, дипломну чи випускную роботу, виступити з ними та захистити їх перед аудиторією;

г) орієнтуватися серед астрофізичної та космогонічної інформації, аналізувати факти, що наводяться в наукових джерелах і засобах масової інформації;

д) аргументувати нерозривний зв'язок розвитку сучасної астрофізики з розділами астрономії та природничими науками.

2. Тематичний план навчальної дисципліни

Розділ 1. Матерія, як форма буття в філософії, фізиці та астрофізиці

Тема 1. Вступна частина

Зміст: Визначення матерії та становлення її поняття. Загальні властивості, атрибути та форми руху матерії. Поняття матерії в природничих науках.

Тема 2. Специфіка космічної матерії та її прояви в космосі

Зміст: Розширення поняття матерії, як наслідок розвитку астрофізики, космогонії та космології. Просторово-часові атрибути матерії. Форми існування матерії у Всесвіті.

Розділ 2. Різноманітність космічної матерії

Тема 3. Світ елементарних частинок і античастинок

Зміст: Сімейства елементарних частинок і їх основні фізичні властивості. Адронна та баріонна речовина. Антиречовина. Кварк-глюонна плазма. Основи стандартної моделі.

Тема 4. Віртуальні частинки та фізичний вакуум

Зміст: Основні визначення. Властивості віртуальних частинок, що визначають стан фізичного вакууму. Визначені постулати квантової теорії поля. Теоретичні та прогнозовані властивості вакууму.

Тема 5. Фізичні поля

Зміст: Фундаментальні взаємодії. Визначення та природа польової складової матерії. Різновиди математичного опису полів. Фундаментальні поля. Електромагнітне, гравітаційне та квантові поля. Гіпотетичні поля. Теорія Калуци–Клейна.

Тема 6. Класична речовина

Зміст: Поняття ферміонної речовини. Агрегатні стани: газоподібний, конденсований (рідкий, твердий кристалічний та аморфний), рідкий кристал. Конденсат Бозе–Ейнштейна. Рівняння стану. Властивості воднево-гелійової речовини при різних тисках. Фазові діаграми воднево-гелійової суміші та води.

Тема 7. Квантовий газ

Зміст: Умови квантової статистики щодо належності речовини до квантового газу. Властивості квантового газу: ідеального, виродженого нерелятивістського та релятивістського. Частково вироджений електронний газ. Вироджений електронний і нейтронний газ. Рівняння стану та основні фізичні властивості.

Розділ 3. Прояви космічної матерії в астрономічних об'єктах різної природи

Тема 8. Космічні об'єкти з класичної речовини

Зміст: Зорі та планети. Реліктова баріонна речовина та газопилова складова Всесвіту. Еволюція елементного складу при еволюції космічних об'єктів різної природи.

Тема 9. Космічні тіла, що містять квантові гази

Зміст: Воднево-гелійові планети. Субзорі. Білі карлики. Нейтронні зорі. Проблема магнетарів. Гіпотетичні зорі: кваркові, Q- кулі, преонні.

Тема 10. Плазма у космічному просторі

Зміст: Плазма, як основний стан (99% об'єктів) космічної речовини: у зір, матерії в міжзоряному та міжпланетному просторах. Утворення плазми при нестационарних космічних процесах: зоряному вітру, іоносфері планет, в хвостах комет. Виникнення синхротронного та мазерного випромінювання в космічних об'єктах, що містять плазму.

Тема 11. Прояви фізичних полів у об'єктів космосу та вакууму

Зміст: Наслідки дії гравітаційного та електромагнітного полів. Зв'язок закону розповсюдження полів з виміром простору Всесвіту. Прояви дії ньютонівського та ейнштейнівського гравітаційних полів. Наслідки розповсюдження електромагнітних хвиль в стаціонарній системі та Всесвіті, що розширюється. Фотометричний парадокс Ольберса. Гравітаційне лінзування в космосі.

Тема 12. Матерія з неясною фізичною природою

Зміст: Темна матерія (ТМ) та її прояви в околі галактик: за кривими обертання та гравітаційним лінзуванням. Основні властивості темної матерії. Астрономічні та фізичні кандидати (на роль ТМ), що не взаємодіють (або слабо взаємодіють) з електромагнітним випромінюванням. Темна енергія та стан проблеми виявлення її природи. Гіпотези Ейнштейна та Глінера.

Розділ 4. Походження та еволюція матерії

Тема 13. Виникнення фізичних полів, елементарних частинок та первинних ядер хімічних елементів

Зміст: Планківські величини та їх зв'язок з початковою еволюцією Всесвіту. Відділення гравітаційної взаємодії від решти взаємодій. Виділення електромагнітного взаємодії. Утворення елементарних частинок. Баріогенезис. Первинний нуклеосинтез. Формування баріонної речовини. Властивості матерії епохи рекомбінації атомів водню.

Тема 14. Утворення об'єктів Всесвіту, їх еволюція та кінцева стадія

Зміст: Перші об'єкти та зорі й їх властивості. Трансформація хімічних елементів в процесі еволюції зір і зоряних систем. Еволюція речовини в міжзоряному просторі. Межі зоряної фази існування Всесвіту. Процес повернення складу речовини Всесвіту до елементарних частинок. Вірогідні фізичні властивості матерії наддалекого майбутнього Всесвіту.

3. Структура навчальної дисципліни

Назви розділів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб.	інд.	с. р.		л	п	лаб.	інд.	с. р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Розділ 1. Матерія, як форма буття в філософії, фізиці та астрофізиці												
Тема 1.	20	8				12						
Тема 2.	20	8				12						
Разом за розділом 1	32	16				24						
Розділ 2. Різноманітність космічної матерії												
Тема 3.	20	8				12						
Тема 4.	20	8				12						
Тема 5.	20	8				12						
Тема 6.	20	8				12						
Тема 7.	20	8				12						
Разом за розділом 2	100	40				60						
Розділ 3. Прояви космічної матерії в астрономічних об'єктах різної природи												
Тема 8.	20	8				12						
Тема 9.	20	8				12						
Тема 10.	20	8				12						
Тема 11.	20	8				12						
Тема 12.	20	8				12						
Разом за розділом 3	100	40				60						
Розділ 4. Походження та еволюція матерії												
Тема 13.	22	8				14						
Тема 14.	22	8				14						
Разом за розділом 4	44	16				28						
Усього годин	300	112				172						

4. Теми семінарських (практичних, лабораторних) занять – немає

5. Завдання для самостійної роботи

№ з/п	Види, зміст самостійної роботи	Кількість годин
1	Поняття матерії в фізиці та філософії	12
2	Матерія в спеціальній та загальній теорії відносності	12
3	Ферміони та бозони, як представники різноманітності матерії	12
4	Фізичний вакуум: виявлені та вірогідні властивості	12
5	Прояви електричного та магнітного полів в космічних об'єктах	12
6	Конденсований стан космічної речовини	12
7	Застосування теорії розмірності для встановлення рівнянь стану	12

	квантових газів	
8	Особливості внутрішня будова зір різних мас і елементного складу	12
9	Гелійові та вуглецево-кисневі білі карлики	12
10	Оболонки наднових зір і планетарні туманності	12
11	Експерименти по виявленню властивостей фізичного вакууму	12
12	Вірогідні властивості астрономічних і фізичних об'єктів-кандидатів представників темної матерії	12
13	Кварки, лептони та баріогенезис	14
14	Походження та еволюція хімічних елементів у Всесвіті	14
	Разом	172

6. Індивідуальні завдання

Реферати

1. Форми руху космічної матерії.
2. Складові елементарні частинки баріонної речовини.
3. Фізичний вакуум.
4. Фундаментальні фізичні поля..
5. З якої речовини складаються космічні тіла.
6. Еволюція речовини в зорях різної маси.
7. Чи відкрито всесвітній закон відштовхування?.
8. Перші зорі у Всесвіті: властивості, речовина та внутрішні фізичні процеси.

7. Методи контролю

Поточне тестування на лекціях, контрольні за розділами.

8. Схема нарахування балів

Поточний контроль, самостійна робота, індивідуальні завдання							Контрольна робота, передбачена навчальним планом	Індивід. завдання	Разом	Екзамен (залікова робота)	Сума
Розділ 1			Розділ 2								
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	5	10	40	60	100
2	2	2	2	2	2	2					
Розділ 3			Розділ 4								
T8	T9	T10	T11	T12	T13	T14					
2	2	2	2	2	2	3					

T1, T2 ... – теми розділів.

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності протягом семестру	Оцінка	
	для чотирирівневої шкали оцінювання	для дворівневої шкали оцінювання
90 – 100	відмінно	зараховано
70-89	добре	
50-69	задовільно	
1-49	незадовільно	не зараховано

9. Рекомендована література

Основна література

1. Бисноватый-Коган Г.С. Релятивистская астрофизика и физическая космология. – М.: КРАСАНД, – 2011. – 376 с.
2. Захожай В.А. Вступ до астрофізики та космогонії. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – 208 с.
3. Зельдович Я.Б., Блинников С.И. Шакура Н.И. Физические основы строения и эволюции звезд. – М.: МГУ, 1981.
4. Зельдович Я. Б., Новиков И. Д., Релятивистская астрофизика. – М.: Наука, 1967 – 656 с.
5. Липунов В.М. Астрофизика нейтронных звезд. – М.: Наука. – 1987. – 296 с.
6. Новиков И.Д., Фролов В.П. Физика черных дыр. – М.: Наука, 1986.
7. Шапиро С., Тьюкольски С. Черные дыры, белые карлики и нейтронные звезды. – М.: Мир, 1985.

Допоміжна література

1. Андрієвський С.М., Климишин І.А. Курс загальної астрономії: підручник. – Одеса: Астропринт, 2010. – 480 с.
2. Астрономия: традиции, настоящее, будущее // Под ред. В.В. Орлова, В.П. Решетникова, Н.Я. Сотниковой. – СПб: СПбУ, ВВМб. – 2007. – 408 с.
3. Гуревич Л.Э., Чернин А.Д. Введение в космогонию. (Происхождение крупномасштабной структуры Вселенной). – М.: Наука, 1978. – 384 с.
4. Долгов А.Д., Зельдович Я.Б., Сажин М.В. Космология ранней Вселенной. – М.: МГУ, 1988.
5. Зельдович Я.Б., Новиков И.Д. Теория тяготения и эволюции звезд. – М.: Наука, 1971. – 484 с.
6. Зельдович Я.Б., Новиков И.Д. Строение и эволюция Вселенной. – М.: Наука, 1975. – 736 с.
7. Линде А.Д. Физика элементарных частиц и инфляционная космология. – М.: Наука, 1990.
8. Сучков А.А. Галактики знакомые и загадочные. – М.: Наука. – 1978. – 192 с. Физика Космоса /Маленькая энциклопедия/. – М.: Сов. Энциклопедия, 1986. – 784 с.
9. Хокинг С. Черные дыры и молодые вселенные. – СПб: Амфора / Эврика. – 2001. – 192 с.
10. Черепашук А.М., Чернин А.Д. Вселенная, жизнь, черные дыры. – Фрязино: Век 2, 2004. – 320 с.

10. Посилання на інформаційні ресурси в Інтернеті, відео-лекції, інше методичне забезпечення

1. Страсбургський центр астрономічних даних: <http://cdsweb.u-strasbg.fr/> .
2. The Extrasolar Planets Encyclopaedia: <http://exoplanet.eu/catalog.php> .
3. Astronomy pictories: <http://apod.nasa.gov/apod/archivpix.html> .
4. ARIBIB: <http://www.ari.uni-heidelberg.de/aribib/query.htm> .
5. Index cit: http://adsabs.harvard.edu/abstract_service.html .
6. <http://www.astron.kharkov.ua/> - Сайт НДІ астрономії ХНУ імені В.Н. Каразіна.
7. Електронна бібліотека ХНУ імені В.Н. Каразіна.
8. Вікіпедія – електронна бібліотека.